

'Steenhuizen' rond Zwolle

*Werkeren en Kranenburg onderzocht
vanuit archeologisch-historisch perspectief*

M.D.J. Klomp

■ **Introductie**

In de omgeving van Zwolle ligt een groot aantal buitenplaatsen waarvan de geschiedenis volgens historische bronnen al tot de late middeleeuwen teruggaat. De ontwikkeling van deze buitenplaatsen is vaak in nevelen gehuld. Het is nauwelijks bekend welke vorm oudere bouwfases gehad kunnen hebben. De opgravingen van de havezaten Werkeren en de Kranenburg lichten een tipje van de sluier op. Van beide objecten kon de uitwikkeling goed in kaart worden gebracht. Vooral de ontwikkeling van de Kranenburg lijkt kenmerkend te zijn geweest voor de bouwgeschiedenis van andere buitenplaatsen in de omgeving van Zwolle.

■ Inleiding

In de omgeving van Zwolle komen verschillende gebouwen voor die in de historische bronnen worden aangeduid als goed, steenhuys, huys, hofstede en havezate. Geen van de termen kan gekoppeld worden aan een specifieke structuur. Voor de verschillende gebouwen worden soms zelfs meerdere termen gebruikt.

De meeste gebouwen zijn in de 18e eeuw omgedoopt tot buitenplaatsen. Een buitenplaats is volgens de definitie van Olde Meierink een verblijf, veelal met tuin, park en bijgebouwen, dat door de eigenaar is gesticht met als oogmerk om voor kortere of langere tijd op het platteland te verblijven.¹ De buitenplaats had niet alleen als doel om de bewoner van de rust in de landelijke omgeving te laten genieten maar fungeerde ook als statussymbool.

Aan veel buitenplaatsen waren daarnaast industriële,

.....

Afb. 1. Luchtfoto Stins Voorst in Westenholte. Foto: Gemeente Zwolle.

landbouw- en bosbouwbedrijven gekoppeld. Dit soort bedrijven was veelal in de bij de buitenplaats behorende bijgebouwen en bouwhuizen gevestigd. De aanduiding buitenplaats zelf stamt pas uit de 18e eeuw. Daarvóór zijn in de bronnen de al eerder genoemde termen hofstede, steenhuys, huys etc. gebruikt.

Tegenwoordig zijn veel buitenplaatsen in de omgeving van Zwolle nog intact. Het hoofdgebouw van de buitenplaats is zelden ouder dan 1600. Uit de historische bronnen is echter duidelijk dat veel buitenplaatsen oudere fasen hebben gekend. Hoe deze oudere fasen eruit gezien hebben, is nauwelijks bekend. Naast oude topografische afbeeldingen als tekeningen, schilderijen en prenten en historische bronnen zoals rekeningen en inventarissen is archeologisch onderzoek de enige bron die informatie kan geven over het uiterlijk en de mogelijke functie van een dergelijk gebouw. Hierbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat het archeologisch onderzoek vrijwel uitsluitend gericht is op de funderingen en niet op de bovengrondse situatie. In een enkel geval is ook van de bovengrondse situatie nog het een en ander bewaard gebleven. Een goed voorbeeld

is de omgevallen of omgetrokken schildmuur van de voormalige havezate Kranenburg. Ook kan de dikte van een fundament, in combinatie met archeologisch vondstmateriaal, uitsluitsel geven over de functie(s) van het huis. Tevens wordt dan duidelijk of het huis tot een heus kasteel kan worden gerekend of dat we eerder te maken hebben met een groep huizen die onder de noemer *moated sites* kunnen worden geschaard. Met een kasteel wordt in dit geval een middeleeuws gebouw bedoeld dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen, variërend van een adellijke familie met een paar dienaren tot een kleine hofhouding en een militair garnizoen van ongeveer vijftig personen.² Van de term *moated sites* is eigenlijk nooit een exacte definitie gegeven. Volgens Engelse onderzoekers dient een *moated site* minimaal te beschikken over een gracht van 5 m breed met daarbinnen voornamelijk onverdedigbare gebouwen. Omdat afgezien is van reële verdedigbaarheid wordt deze groep huizen niet tot de kastelen gerekend.³ In de omgeving van Zwolle is volgens de historische bronnen in de 13e eeuw slechts sprake van drie kastelen: twee kastelen Voorst en de Buckhorst bij Zalk. De locatie van één van de kastelen Voorst, in het Stinspark in de wijk Westenholtte en de locatie van de Buckhorst is bekend (afb. 1). De opgravingen van de havezate Werkeren in de polder Mastenbroek hebben aanwijzingen opgeleverd dat het zogenaamde tweede kasteel Voorst op deze plek kan hebben gelegen. In dit artikel zal de zoektocht naar de middeleeuwse kernen van twee Zwolse buitenplaatsen, Werkeren en Kranenburg, centraal staan. Op de locatie Werkeren is een rechthoekig stenen zaalgebouw uit de tweede helft van de 14e eeuw aangetroffen. Enkele paalsporen en een houten boomstamput wijzen op eerdere bewoning uit de 12e eeuw. Het karakter van deze bewoning was helaas niet te bepalen.

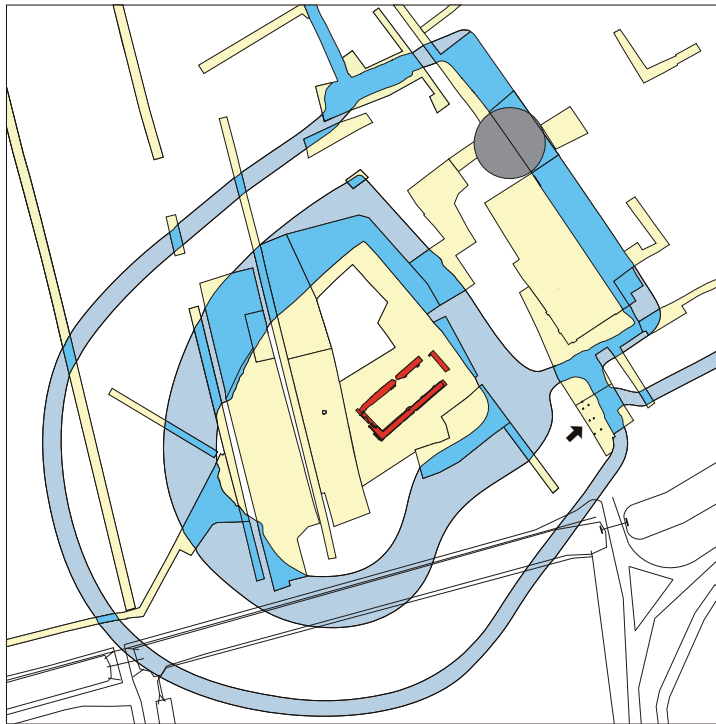
■ Werkeren

In 2001 en 2002 hebben opgravingen plaatsgevonden in de wijk Stadshagen te Zwolle met als doel meer te weten te komen over de havezate Werkeren, die zich ooit op deze plek bevond. In 2001 geschiedde de opgraving onder leiding van H. Clevis en in 2002 had de

auteur de leiding over de opgraving. Hieronder volgt een bespreking van de opgravingsresultaten.

De oudste fase

Van de zaalgebouwen is rond Zwolle slechts één goed voorbeeld overgeleverd. Het gaat om het zaalgebouw van Werkeren. Van deze zaal is slechts de fundering teruggevonden. De buitenomtrek van de fundering bedroeg 10,20x25,80 m, de binnenomtrek 7x23 m. De onderste twee lagen van de fundering bestonden uit kistwerk met een vulling van tufsteen, veldkeien en baksteen. Van de bakstenen is slechts een enkel compleet exemplaar aangetroffen. Hieruit kon worden afgeleid dat het bakstenen van 31x16x8/7,5 cm betrof. Van de overige baksteenbrokken is de dikte altijd tussen de 7,5 en 8 cm. Boven deze twee lagen met een vulling van tufsteen, veldkeien en baksteenbrokken zijn meerdere lagen kistwerk aangebracht waarvan de vulling uitsluitend uit baksteenbrokken bestond. Deze lagen zijn op sommige plaatsen anders georiënteerd dan de oudere onderste twee lagen. Ook valt op dat het baksteenformaat een slag kleiner is. In de lagen zijn bakstenen van 28/27x14/13x6 cm verwerkt. Vooral het verschil in dikte van de baksteen is opvallend. Mogelijk hebben we hier te maken met twee verschillende fasen van het zaalgebouw. De muurdikte van deze fase van het gebouw was 1,40 m. Een groot deel van de muren is gefundeerd op staal. Dit houdt in dat het opgaande muurwerk minder dik moet zijn geweest. Alleen aan de westzijde van de zaal is mogelijk in de oudste fase gebruik gemaakt van een fundering op spaarbogen. Aan deze zijde van de zaal lag de gracht nog tientallen meters verwijderd van de zaal en was dus tussen de gracht en de zaal voldoende grond aanwezig. Op basis van de opgravingsgegevens is bepaald dat de onderkant van de fundering gemiddeld op 0 m NAP ligt. De hoogte van de begane grondvloer, boven de kelder, wordt geschat op ongeveer 1,80 m boven NAP. Het maaiveld lag vermoedelijk 1 m lager waardoor de zaal via een trap of soort bordes toegankelijk moet zijn geweest (afb. 2). De zaal heeft een kelder gehad die, gezien de poeren, opgedeeld was in vijf gewelfvakken. Aan de binnenzijde van de fundering zijn op verschillende plaatsen, waaronder zelfs in de hoeken van het gebouw, poeren aanwezig. De aanzet in de hoeken is een belangrijk

argument voor de aanwezigheid van kruisgewelven. Het baksteenformaat van de poeren wijkt af van de fundering van de zaal en bedroeg 28/27x14/13x6,5/6 cm. Mogelijk is de stenen gewelfkelder later aan de zaal toegevoegd en heeft de oorspronkelijke kelder bestaan uit een houten balklaag met een onderslagconstructie en standvinken.

De zaal is ingedeeld in twee vertrekken: een oostelijk vertrek van drie gewelfvakken en een kleiner vertrek van twee vakken diep aan de westzijde. De indeling tekende zich op het niveau van de kelder duidelijk af, waardoor het aannemelijk lijkt te veronderstellen dat ook de kelder ingedeeld moet zijn geweest in twee ruimten. Van de vertrekken van de begane grond boven de kelder diende de grootste ruimte als zaal of ontvangst-ruimte, het kleinere vertrek was het privé-vertrek van de heer. Bij dit vertrek hoorde naast een schouw ook een latrine.

Datering

Voor de datering van de zaalburcht zijn we naast de archeologische gegevens afhankelijk van informatie uit historische bronnen.⁴ De weinige beschikbare

archeologische gegevens wijzen op een datering na 1366. Deze datering is gebaseerd op houtmonsters van de brug die de verbinding vormde tussen de Werkerallee en de voorburcht, het oudste vondstmateriaal uit de beerkelder en de samenstelling van de onderste funderingslagen van het zaalgebouw. Het dendrochronologisch onderzoek geeft een datering voor één paal in het najaar of de winter van 1366/67 en voor een andere 1365-1375.⁵ Deze datering komt goed overeen met de datering van het oudste vondstmateriaal uit de beerkelder uit de periode 1400-1440 en het toewijzen van het oudste muurwerk van de zaal aan de tweede helft van de 14e eeuw.⁶ De drie dateringen zijn afgeleid van verschillende soorten archeologisch bronnenmateriaal. De dateringen van het vondstmateriaal en de zaal waren al in 2001 bekend. De datering van de houtmonsters zijn pas in 2002 binnengekomen.

In de historische bronnen komt de naam Werkeren voor het eerst in 1405 voor. In een grondtransactie uit dat jaar door ridder Otto van Polanen, heer van Voorst en Keppel en zijn vrouw Johanna, is sprake van een stuk land in Mastenbroek, waaraan het onderhoud van het deel van de *Vekoter Weteringe achter Werkeren* gekoppeld was.⁷ Ook in een andere bron uit 1405 wordt melding gemaakt van een gedeelte van *de wetering bij Wirckeren*.⁸ Uit deze twee vermeldingen en een vermelding in de Zwolse stadsrekening van 1407, waarbij vier mannen gestationeerd werden op *Werkerbrugge* komt duidelijk naar voren dat Werkeren in die tijd al bestond.

Omdat Werkeren in 1405 gesitueerd wordt in het Voorsterslag, een gebied van 500 morgen in de Mas-

Linksboven:

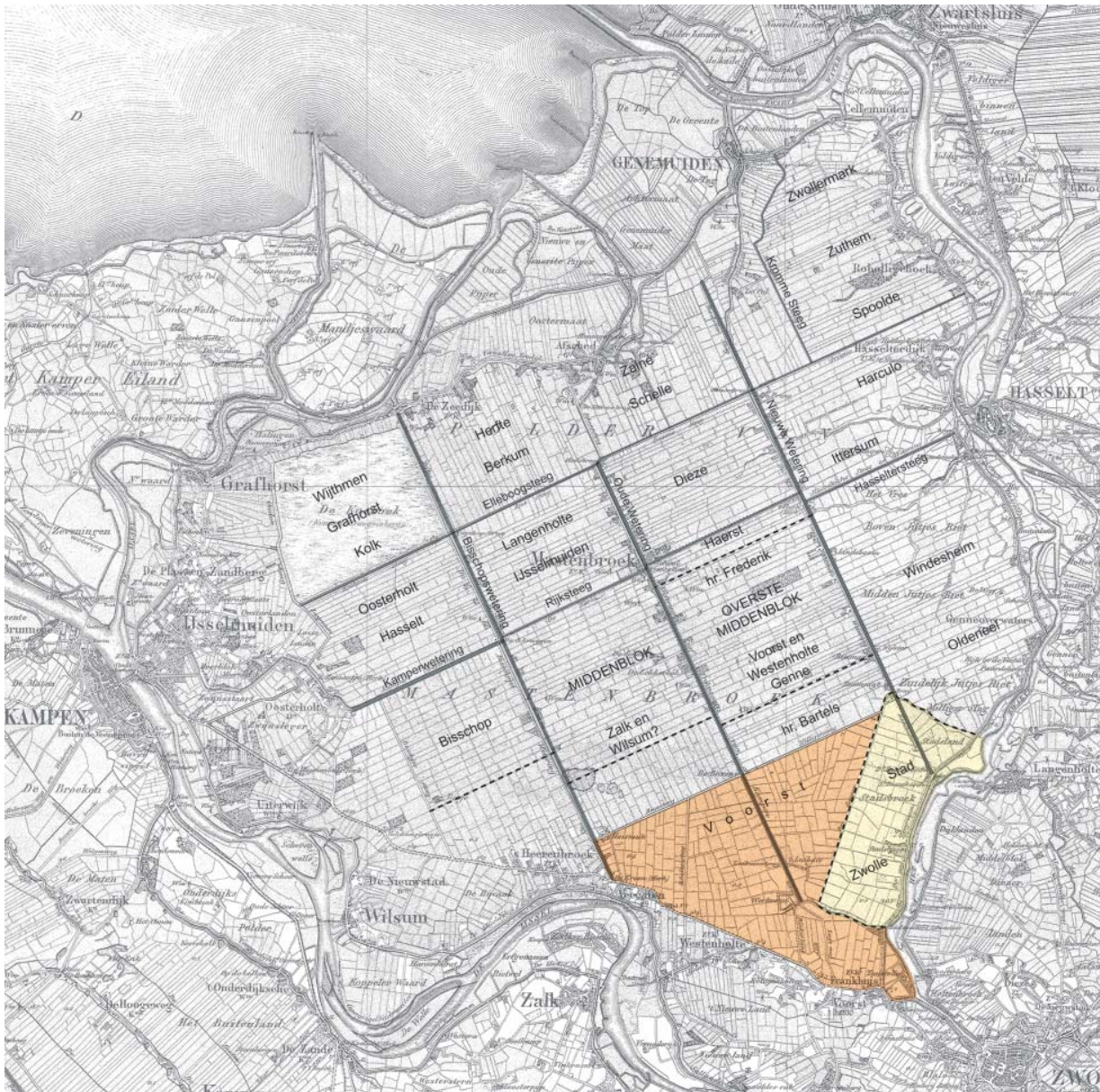
Afb. 2. Oudste fase Werkeren: rechthoekig zaalgebouw binnen ronde gracht. De lokatie van dendrodateringen is met een pijl aangegeven. Het noorden is boven. Tek. P. Rogers, Archeologie Zwolle.

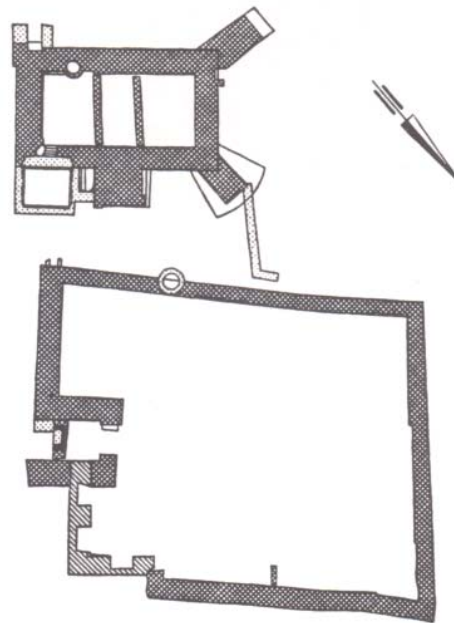
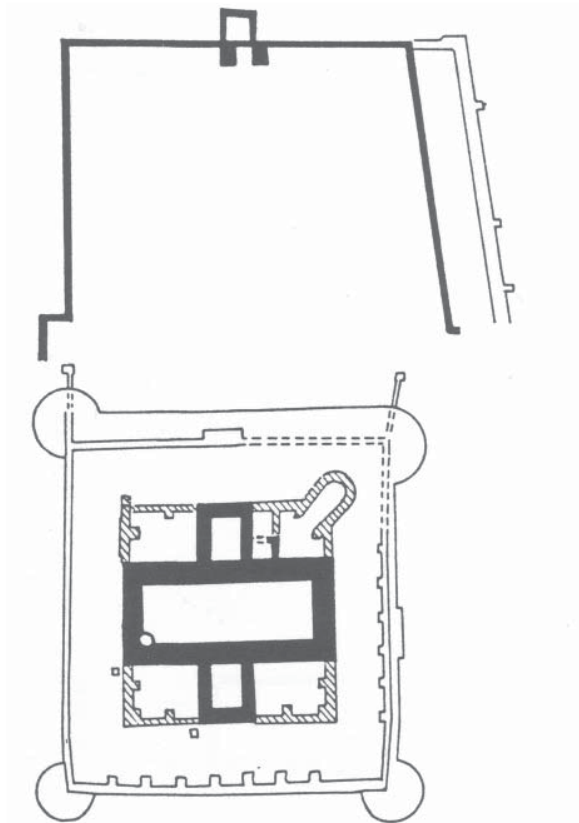
Rechts:

Afb. 3. Mastenbroekerpolder met daarbinnen Werkeren in het Voorsterslag en de Werkerallee die de mogelijke verbinding vormde tussen Werkeren en de Stins Voorst. Naar Ten Hove 1995.

tenbroekerpolder dat eigendom was van de heer van Voorst, is het aannemelijk te veronderstellen dat Werkeren door de familie Van Voorst gebouwd moet zijn (afb. 3). Van deze familie weten we dat hun kasteel in het nabijgelegen Westenholte in 1362 is belegerd en met de grond gelijk is gemaakt.⁹ Het belegeren van het kasteel moet gezien worden als een wijze les voor de familie Van Voorst, maar betekende niet het einde van hun machtspositie.

In een verzoeningsverdrag uit 1363 beloven de zonen van Zweder van Voorst: Roderik en Wolter, zich voortaan als trouwe onderdanen van de bisschop van Utrecht te zullen gedragen. In dit verdrag worden ook bepalingen over de toekomstige verdeling van de Mastenbroekerpolder opgesteld. De Van Voorsten krijgen hierbij naast hun normale aandeel nog eens 200 hectare extra toebedeeld. Dit is slechts 4 hectare minder dan men in eerdere overeenkomsten overeen

Afb. 4a en 4b. Plattegronden van zaaltorens: Heumen (links) en Balgoy (boven). Naar Janssen 1996, 90.

was gekomen. Op basis van bovenvermelde informatie kan de opmerking in de literatuur dat meester Johan van Ittersum de stichter van Werkeren is geweest definitief ontkracht worden.¹⁰ Uit de bronnen blijkt wel dat Johan van Ittersum op het huis heeft gewoond. Onder zijn bewind zijn veel aanpassingen aan het huis uitgevoerd.

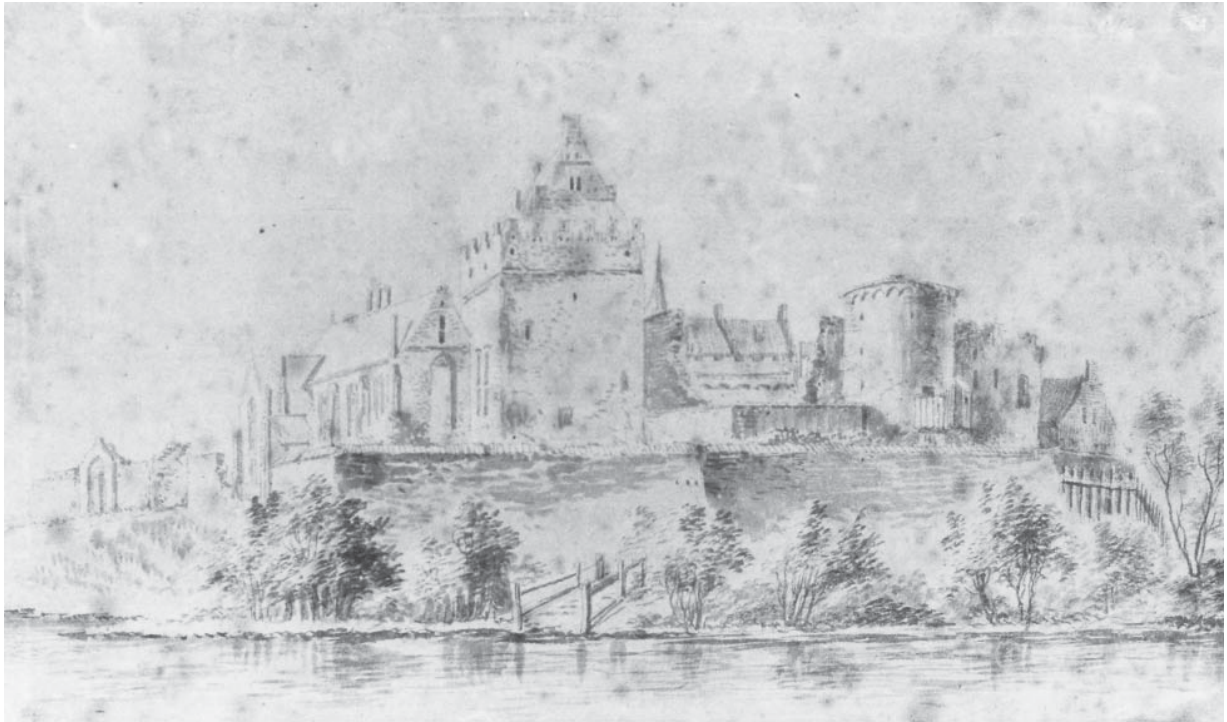
Parallellen voor de oudste fase

In Overijssel zijn archeologisch gezien geen parallellen voorhanden. Elders in Nederland is een aantal parallellen bekend. Als belangrijkste parallel kan Schoonbroek bij Apeldoorn worden genoemd.¹¹ Bij opgravingen van dit object werd een bijzonder lang en smal zaalgebouw aangetroffen (24,6x8 m), omringd door een binnen- en buitengracht. Beide grachten waren van elkaar gescheiden door een berm van 2 m breed. Aan de westzijde van de zaalbouw werden buiten de fundering de sporen gevonden van twee rechthoekige uitbouwen, rustend op eiken palen

en met afmetingen van 3 m breed en 8 m lang. Vermoedelijk bestond de opbouw uit een constructie van houtskeletbouw met vakwerk. De uiteindelijke afmetingen van dit bouwwerk zullen als gevolg hiervan ca. 10-12x20-25 m hebben bedragen. Op basis van schriftelijke bronnen en een dendrochronologische datering wordt aangenomen dat deze zaalbouw in de periode 1341-1347 is gebouwd.

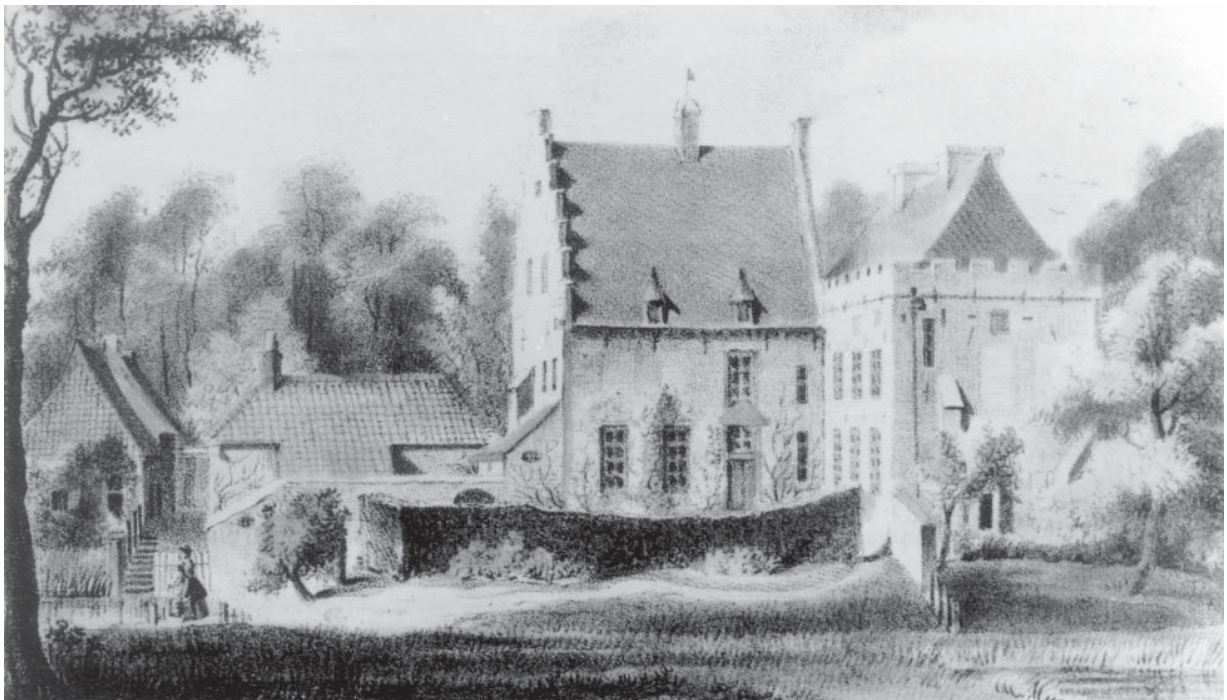
Ook kan de oudste fase van Heumen worden aangehaald (afb. 4a). Hier is een zaalgebouw van 23,40x11,40 m onderzocht. Opmerkelijk was dat de muren van de zaal maar liefst 2,40 m breed waren. De zaal is aan beide langsgevels voorzien van vierkante aanbouwen of torens. De datering van het complex ligt vermoedelijk in de eerste helft van de 14e eeuw. Een andere parallel kan gevonden worden in de zaal van Balgoy (afb. 4b). Dit zaalgebouw had een buitenumtrek van 20x12 m en stamt uit het midden van de 14e eeuw.¹²

Veel woon- en zaaltorens zijn later opgenomen in nieuwe toegevoegde vleugels en gebouwen. Om toch

Boven: Afb. 5a. Olde Huys in Vollenhove. Tekening Stedelijk Museum Zwolle.

Onder: Afb. 5b. Buckhorst in Zalk. Tekening Stedelijk Museum Zwolle.

enigszins een indruk te krijgen over het uiterlijk van het zaalgebouw op Werkeren kan teruggegrepen worden op oude afbeeldingen en prenten. Op prenten van de Buckhorst bij Zalk en het Olde Huis in Vollenhove zijn twee rechthoekige gebouwen zichtbaar met een begane grond en eerste verdieping (afb. 5a en b). Beide gebouwen worden gekenmerkt door een borstwering met kantelen. De zaaltoren van het Olde Huis is vermoedelijk gebouwd in de periode 1340-1360 onder het bewind van bisschop Jan van Arkel. Voor de zaal van de Buckhorst gold mogelijk een datering van rond 1391. In dat jaar wordt het complex aanzienlijk verbouwd.

De latrine

De latrine van Werkeren kwam uit in een vierkante beerkelder van ongeveer 4,40x4,40 m. De fundering van de beerkelder is voor een deel koud tegen de muren van de zaal aangezet. Een ander deel van de kelder is ingevlochten in de westgevel van het zaalgebouw. Opmerkelijk is dat in het westelijk deel van de fundering van de zaal op deze plek duidelijke bouwsporen zichtbaar zijn. Deze bouwsporen duiden op een latere verandering of reparatie van dit deel van de zaal. Waarschijnlijk is tijdens de aanleg van de beerkelder de spaarboogfundering veranderd en is de ruimte tussen de bogen dichtgezet. Een andere optie is dat aan deze zijde sprake moet zijn geweest van in de muur gelegen storkokers. Boven de beerkelder heeft waarschijnlijk geen begane grond verdieping gelegen.¹³ De beerkelder bestaat voornamelijk uit

Boven:

Afb. 6a. Steengoed trechterbekers uit Siegburg. Foto: H. Heimkamp, Archeologie Zwolle.

Linksonder:

Afb. 6b. Roodbakken grappen. Foto: H. Heimkamp, Archeologie Zwolle.

bakstenen van 26x13x6 cm. Binnen het vondstmateriaal kan een indeling worden gemaakt in twee verschillende perioden. Het oudste materiaal is afkomstig uit de periode 1400-1440. Onder het vondstmateriaal komen drie complete en negen fragmenten van steengoed trechterbekers voor (afb. 6a). De trechterbekers zijn vervaardigd van onbehandeld steengoed en hebben een rode bloes. Op basis van de vorm van de trechter zijn twee typen te onderscheiden: trechterbekers met steilwandige trechter en bekers met een klokvormige trechter. Steengoed trechterbekers komen in vondstcomplexen uit Zwolle en Deventer uit de periode 1375-1450 regelmatig voor.¹⁴

Van roodbakkerd aardewerk zijn verder fragmenten van elf grappen, twee pispotten, een bord, een steelkom en een kom aangetroffen die eveneens uit de periode 1400-1440 kunnen dateren (afb. 6b).¹⁵ Een van de grappen wordt gekenmerkt door fijne ribbels op de schouder en klauwpoten. De klauwpoten zijn elementen die verwijzen naar de bronzen grappen

die veelal als voorbeeld zijn gebruikt. Soortgelijke roodbakken grappen zijn onder andere in een productiecentrum in Utrecht aangetroffen. De datering van dit productiecentrum ligt rond 1400. Hetzelfde geldt ook voor de pispotten, de kom en het fragment van een bord met een versiering in slibkrastechniek. Het jongste materiaal uit de beerkelder kan globaal gedateerd worden in de periode 1600-1750. Dit materiaal blijft in dit verhaal buiten beschouwing.

De latere uitbreidingen

De oude zaalburcht is later vele malen uitgebreid en gemoderniseerd (afb. 7). Aan de zuidzijde van de langsevel is de fundering van een aanbouw aangetroffen van bakstenen van 28/27x13x6/5,5 cm en een tienlagenmaat van tussen de 71 en 76 cm. Tussen de aanbouw en de gracht is een beerkelder opgegraven met vondstmateriaal uit de periode 1525-1625. Deze beerkelder zegt niets over de bouwdatum van de aanbouw. Ook over de functie van de aanbouw zijn we slecht ingelicht. Waarschijnlijk gaat het hier om een toeganggebouw of 'forebuilding'.

In de tweede fase werd aan de zaalburcht ook een extra vleugel toegevoegd. De buitenmaat van de vleugel bedroeg 11,5 bij 8,5 m, de binnenmaat 8,5 bij 5,5 m. Het baksteenformaat van de vleugel bedroeg 28/27/26x14/13x6 cm. Tussen beide vleugels is vermoedelijk in dezelfde periode een traptoren gebouwd. In deze traptoren was een latrine aanwezig die middels een aan de buitenzijde geplaatste stortkoker uitkwam in de gracht. Ook aan de noordzijde van bovengenoemde vleugel is een beerkelder aangetroffen. In deze beerkelder was materiaal aanwezig uit de periode 1475-1550. Onder het vondstmateriaal bevindt zich naast het algemeen voorkomende roodbakkerend aardewerk een fraai bord van Spaanse goudlustermajolica en een kannetje van Italiaanse of Franse faience.

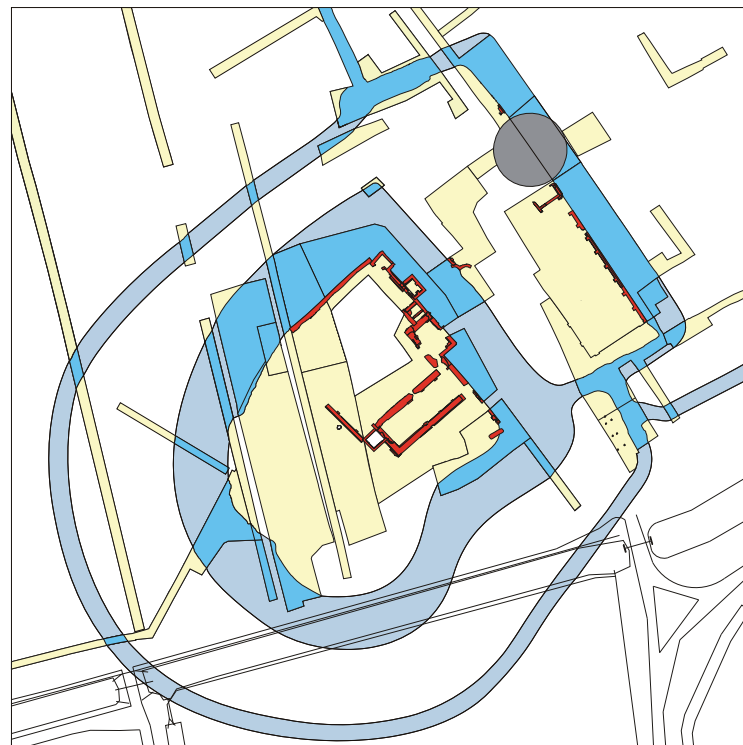
De hierboven beschreven beerkelder moet gerekend worden tot de uitbreidingen van fase 3 uit de periode 1500-1550. Boven de beerkelder heeft vermoedelijk een aanbouw gelegen die was opgebouwd uit baksteen van 26/25x14/13x6/5 cm met een tienlagenmaat van 61 cm.

Dit baksteenformaat is identiek aan het formaat van de op de voorburcht nieuw opgetrokken keermuur.

De keermuur dateert daarom waarschijnlijk uit dezelfde periode. Dendrodateringen van houtmonsters van palen onder de keermuur wijzen op een datering tussen 1546-1553 en 1547-1554. Met deze muur wordt een muur aan de oostzijde van de voorburcht bedoeld die dendrochronologisch gezien tot de derde bouwphase behoort. De muur is gefundeerd op houten liggers met daaronder palen en bestaat uit baksteenformaten 25/26x13/14x5/6 en een 10-lagenmaat van 61 cm. De keermuur is de oudste archeologische aanwijzing voor bebouwing op het terrein van de voorburcht. Op de voorburcht is later de boerderij *Het Werkel* gebouwd. Deze boerderij die in 2000 is afgebrand en vervolgens werd gesloopt, was gefundeerd op deze muur.

In twee latere fasen (ca. 1630 en 1700-1750) is het gebouwencomplex vrijwel niet meer uitgebreid. De

Afb. 7. Overzicht van alle sporen en fasen van Werkeren uit fase 3. Het noorden is boven. Tekening P. Rogers, Archeologie Zwolle.

werkzaamheden uit deze fasen hadden vooral betrekking op de bekledingsmuren langs de gracht, een ringmuur om de westzijde van het complex, de bouw van een aparte koepel in de noordoosthoek van het complex en de bouw van een stenen brug. Ook op de voorburcht moeten in deze fasen gebouwen zijn geplaatst.

■ Kranenburg

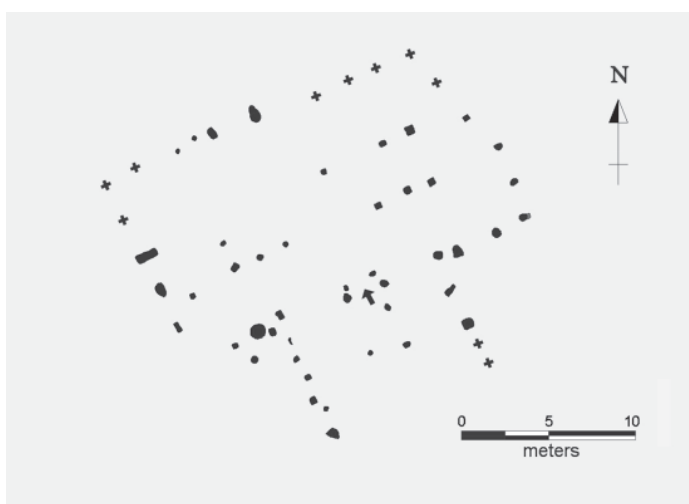
In 2004 en 2005 hebben opgravingen plaatsgevonden onder leiding van de auteur op de locatie van de voormalige havezate Kranenburg. Dit huis was gelegen in de huidige wijk Berkum te Zwolle. Tegenwoordig bevinden zich op de locatie van de havezate een begraafplaats en crematorium. Hieronder volgt een bespreking van de opgravingsresultaten.

Een drieschepig houten gebouw

De oudste fase van Kranenburg heeft bestaan uit een houten gebouw met een buitenomtrek van 20x11 m. Het gebouw telde drie beuken en was aan de zuidzijde voorzien van een aanbouw van 9x8 m. Opmerkelijk is dat de buitenste zijbeuken (4 m) aanmerkelijk breder zijn dan het middengedeelte (3 m) (afb. 8).

Afb. 8. Plattegrond houten gebouw de Kranenburg. Tek. P. Rogers, Archeologie Zwolle.

Het gebouw ligt precies in het midden van een eiland dat werd omgeven door twee ronde grachten, waardoor er vanuit gegaan wordt dat ook de twee concentrische grachten uit de oudste fase dateren. Dit zal immers logisch zijn, want door het uitgraven van de grachten ontstaat een verhoogd middenplatform. Aan de zuidzijde van het gebouw heeft een aanbouw gestaan waarvan de zijwanden bestaan uit alternerend geplaatste palen. Het gaat om palen van tussen de 50 en 60 cm diep afgewisseld met palen van rond de 15 cm diep. Het is helaas niet duidelijk of de aanbouw later is toegevoegd of tot de oorspronkelijke opzet behoorde. De voorkeur gaat uit naar de eerste optie omdat op deze plek ook een oudere ingang wordt vermoed.

Een belangrijke vraag die gesteld kan worden, is wat de functie van het gebouw is geweest. Op basis van de plattegrond gaan de opgravers, het team Monarch van de gemeente Zwolle,¹⁶ ervan uit dat het gebouw een representatieve functie heeft gehad en geïnterpreteerd dient te worden als een tiendschuur of spijker. In een tiendschuur werd de belasting van de omwonende boeren die bestond uit 'een tiende deel' van de opbrengst afgedragen en opgeslagen. In ruil voor het afstaan van een tiende deel mochten de boeren vaak een stuk van de tiendschuur gebruiken.

Parallellen voor de oudste fase

Voor de vergelijking van het houten gebouw op de Kranenburg zijn in Nederland geen duidelijke voorbeelden voorhanden. Een onderzoek in de literatuur met betrekking tot gepubliceerde kasteelopgravingen wijst uit dat houtbouw op kasteelterreinen slechts in incidentele gevallen is aangetoond. Vaak kan dan slechts de conclusie worden getrokken dat er houtbouw moet zijn geweest. Dit geldt onder andere voor Barlham langs de Oude IJssel, Delwijnen bij Kerkwijk en Werkeren bij Zwolle.¹⁷ Daarnaast is het niet altijd eenvoudig om uit de archeologische sporen duidelijke gebouwen te destilleren. Een goed voorbeeld is het Oude Huys in Helmond.¹⁸ Uit de grote verzameling van palen viel geen duidelijk gebouw te herleiden. Dit komt mede door het feit dat niet het totale kasteelterrein is onderzocht. Janssen noemt verder nog voorbeelden van houtbouw in Hoog-Keppel en op de motte van Montferland.¹⁹

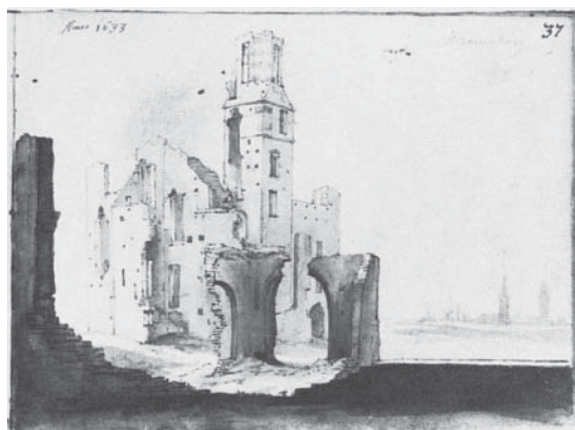
Alleen in Blaarthem en Gemert zijn min of meer complete plattegronden aangetroffen (afb. 10a en b).²⁰ Beide plattegronden zijn echter niet te vergelijken met het houten gebouw op de Kranenburg. Vooral het houten zaalgebouw in Gemert moet gezien worden als een uiterst uniek gebouw.²¹ Het drieschepige gebouw in Gemert heeft een buitenomtrek van 11,5x12 m en wordt gedateerd in de periode 1050-1150.

Opmerkelijk is dat alle bovengenoemde voorbeelden van houten gebouwen op kasteelterreinen uit de 11e tot 13e eeuw dateren. Voor het gebouw van de Kranenburg is echter geen datering bekend. Het oudste materiaal dat op het kasteel terrein is gevonden, is op zijn vroegst te dateren rond 1375. Voor het vinden van goede parallellen dient daarom eerder uitgeweken te worden naar voorbeelden van omgrachte huizen of 'moated sites'. Dergelijke voorbeelden van archeologisch onderzochte 'moated sites' met sporen van houtbouw zijn uiterst schaars en vaak niet gepubliceerd.

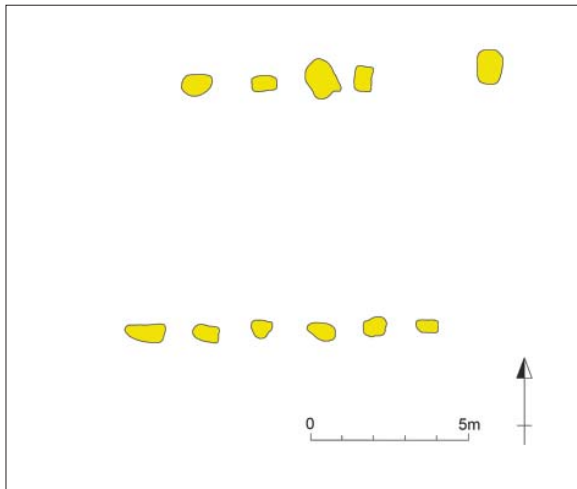
De verstening van het houten gebouw

Tijdens de aanleg van de steenbouw is de oorspronkelijke opzet van de houtbouw gevolgd (afb. 14). Op de plek van het drieschepige hoofdgebouw is een zaal gebouwd met een buitenomtrek van 12x6 m. Van de zaal zijn alleen nog de funderingsleuf en enkele restanten van baksteen poeren bewaard gebleven. Het baksteenformaat van de overgebleven muurresten is 28x14x6 en 26x13x6 cm. Een goede datering van de verstening is daarom niet te geven. Historische bronnen wijzen uit dat er vóór 1471 al sprake moet zijn geweest van 'een steenhuys'.²²

De poeren verwijzen naar de aanwezigheid van een gewelfkelder. Deze gewelfkelder is ook op de serie tekeningen uit het schetsboek van Gerard ter Borch de jonge uit 1633 nog zichtbaar (afb. 9a, b en c). Aan de zuidzijde is net als bij de houtbouw een stenen gebouw met een buitenomtrek van 5x5 m geplaatst. Ook dit gebouw is onderkelderd geweest. Sporen van hoekpenanten wijzen op kruisgewelven. Van dit gebouw waren nog de onderste baksteenlagen aanwezig. Dit heeft te maken met het feit dat dit gebouw al vóór de belegering in 1580 moet zijn verdwenen. Op de hierboven genoemde schetsen

Afb. 9a, 9b, 9c. Tekeningen van Kranenburg uit een schetsboek van Gerard ter Borch 1633. Rijksmuseum Amsterdam.

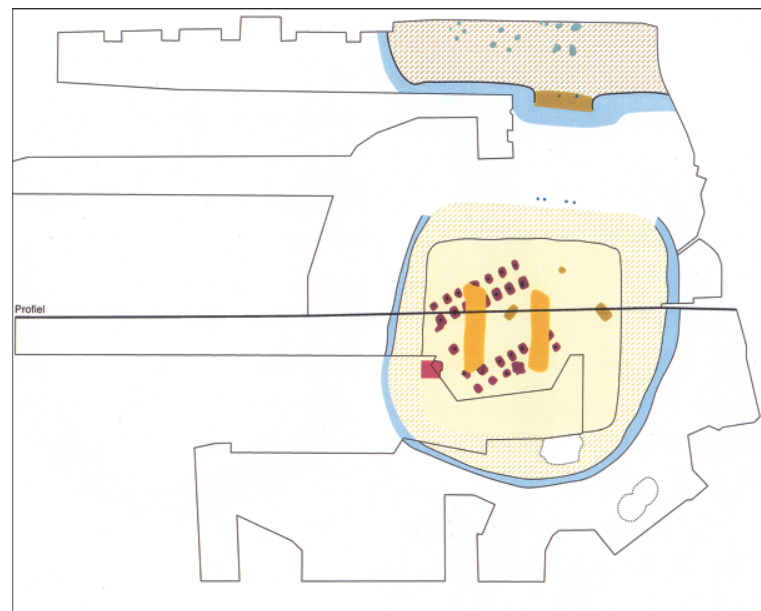
van de ruïne is het dan ook niet meer te zien. Aan de westzijde van het gebouw lag een beerput. Ook aan de noordzijde van de zaal is een stenen beerkelder aangelegd. In deze beerkelder zijn voorwerpen aangetroffen die onmiskenbaar zijn gebruikt door de familie Mulert. Onder de vondsten bevonden zich naast een houten kan (afb. 11) en voorwerpen van aardewerk ook twee pispotten. Op één van de pispotten was het wapen van de familie Mulert als eigendomsmerk aanwezig. De familie Mulert heeft het goed de Kranenburg vanaf 1529 tot 1609 gedeeltelijk of geheel in bezit gehad (afb. 12 en 14). Voor het vinden van parallellen van bovengenoemd stenen gebouw moet net als bij de houtbouw gezocht worden naar voorbeelden van omgrachte huizen of *moated sites*. Een zeer goed vergelijkingsobject voor Kranenburg is het complex Schoonbroek bij Apeldoorn.²³ Op deze locatie is binnen de gracht een rechthoekig gebouw van 24,60x8 m opgegraven. Het gebruikte baksteenformaat bedroeg 28/27x14/13,5x7/6,5. Opmerkelijk is dat aan de westzijde van het gebouw twee rijen eikenhouten palen zijn aangetroffen die mogelijk als sporen van een houten aanbouw kunnen worden geïnterpreteerd. Uit historisch onderzoek naar de functie van het gebouw komt naar voren dat het stenen huis hoogst waarschijnlijk geïdentificeerd kan worden met het huis Sconenbroke of Schoonbroek. Dit complex wordt in de cameraarsrekeningen van Deventer voor het eerst in 1357 vermeld.²⁴ Ander onderzoek toonde aan, dat het kartuizerklooster Monnikenhuizen bij

Arnhem een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontginningen van het gebied ten noordoosten van Apeldoorn, waarin ook Schoonbroek ligt. Het centrum van de ontginningen lag in Nijbroek. Ook hier is nog steeds een omgracht complex met verhoogd binnenterrein aanwezig, waar mogelijk de meier van het klooster Monnikenhuizen zal hebben gewoond. Schoonbroek zal als een dependance van Nijbroek moeten worden gezien.

Uit archeologisch onderzoek op Kranenburg valt af te leiden dat het opgaande muurwerk te dun is geweest om het gebouw als kasteel te betitelen. Het is daarom goed mogelijk om bij Kranenburg, net als bij Schoonbroek, een koppeling te leggen met de ontginningen in dit gebied. Ook het stenen gebouw op Kranenburg zal dan als spieker of tiendschuur kunnen worden geïnterpreteerd.

De ringmuur

Om het complex is aan de binnenzijde van de gracht een ringmuur aangelegd. De ringmuur bestaat uit bakstenen van 28/27x14x6 en 26x13x6 cm. Dit zijn dezelfde steenformaten die ook bij de zaal zijn gebruikt. De dikte van de fundering bedraagt 1 m, het opgaande muurwerk slechts 40 cm. Uitzonderlijk is dat de ringmuur vrijwel compleet in de gracht terecht

is gekomen. Hierdoor is het mogelijk om ook over het opgaande werk uitspraken te kunnen doen. Analyse van de resultaten wijst uit dat de muur niet rond maar veelhoekig is geweest. Verder valt te herleiden dat de muur voorzien was van kantelen waartussen rollaagjes aanwezig waren. De muur was naar schatting 2,46 m hoog. De hoogte van de kantelen bedraagt 46 cm. De afstand tussen twee kantelen is minimaal 36 cm geweest. In de muur zijn verder schietgaten of -spleten aanwezig. Deze schietgaten zaten in ieder geval op een hoogte van minimaal 90 cm boven het maaiveld.

In de periode van de aanleg van de ringmuur aan de binnenzijde van de gracht zal ook een aanvang zijn gemaakt met de uitbreiding van het zogenaamde steenhuis. Het oude huis werd mogelijk ontdaan van het vierkante gebouw van 5x5 m en voorzien van een nieuwe vleugel aan de noordzijde. De bouw van de nieuwe vleugel zorgde ervoor dat de oude beerkelder in onbruik raakte en werd dichtgestort. Opmerkelijk is dat de nieuwe vleugel is voorzien van schuine steunberen. Een fenomeen dat bij meerdere havezaten is geconstateerd. In Salland zijn schuine steunberen onder andere toegepast bij de havezaten Schuilenburg in Hellendoorn, Windesheim in Zwolle en Den Ordel in Zwolle. Op de hoek van de twee onderdelen van het hoofdgebouw is een traptoren gebouwd. Deze toren zorgde niet alleen voor een besparing van ruimte, maar gaf aan het complex ook een belangrijke vorm van status. Westelijk van deze traptoren is het restant van een ingangspartij met spitsboog te zien. Een ingangspartij die sterk doet denken aan de ingang bij de havezate Rande in het voormalige schoutambt Colmschate.²⁵

Mogelijke bouwheer

De ringmuur en de uitbreiding van het oude huis getuigen van een forse bouwcampagne waarbij kosten nog moeite werden gespaard. Niet alleen het uiterlijk van het gebouw verwijst naar overdaad en luxe, ook de indeling van het huis moet indrukwekkend zijn geweest. In greppels aan de zuidzijde van het hoofdgebouw zijn fragmenten gevonden van majolicategels, inlegtegels, kacheltegels en stucwerk die getuigen van rijkdom. Een belangrijke vraag is nu welke persoon verantwoordelijk is geweest voor

deze opmerkelijke en overdadige bouwcampagne. Uit historisch onderzoek komt naar voren dat er eigenlijk maar één serieuze kandidaat is die als bouwheer kan worden bestempeld. Het gaat dan om de Oostfriese edelman Hoyko Manninga tot Pewsum. Van Manninga weten we dat hij berucht was om zijn spilzucht en in 1565 door schulden gedwongen was om zijn stamhuis en heerlijkheid Pewsum te verkopen. Hij moest zich vanaf dat moment ergens anders vestigen

Links, boven:

Afb. 10a. Plattegrond Blaarthem. Naar Arts 1996.

Links, onder:

Afb. 10b. Plattegrond Gemert. Naar Janssen 2001.

Boven:

Afb. 11. Houten kan uit de beerput van de Kranenburg. Foto: Restauratieatelier Restaura, Haelen.

en koos hier waarschijnlijk naast Staverden op de Veluwe voor Kranenburg bij Zwolle. Zijn spilzucht zal ongetwijfeld hebben geleid tot uitzonderlijke bouwactiviteiten. Ook de fragmenten van een tegelkachel zijn aanleiding om Hoyko Manninga als bouwheer te zien. Van de fragmenten van de tegelkachel wordt immers duidelijk dat het om een zogenaamde reformatiekachel moet gaan. Manninga was een enthousiaste aanhanger van de Reformatie. Dit in tegenstelling tot de bewoners vóór en na hem die het katholieke geloof beleden.

Dateringsproblemen

De dateringen van de verschillende onderdelen van Kranenburg vormen een groot probleem. Op basis van archeologisch vondstmateriaal en houten

Afb. 12. Kranenburg tijdens de opgraving. Luchtfoto: Aero-photo Eelde.

constructieonderdelen is het niet mogelijk om de onderdelen te dateren. Voor de datering zijn we aangewezen op de stratigrafie en versnijding van de archeologische sporen en gegevens uit historische bronnen.

De relatieve stratigrafie maakt duidelijk dat het houten gebouw tot de oudste fase behoort moet hebben. In de paalkuilen van dit gebouw is naast een gering aantal baksteenfragmentjes geen vondstmateriaal aangetroffen. De houtbouwfase wordt opgevolgd door steenbouw waarvan alleen van enkele poertjes en het gebouw van 5x5 m bakstenen bewaard zijn gebleven. Deze baksteenformaten zijn identiek aan die van de ringmuur. Gemakshalve wordt er daarom vanuit gegaan dat de ringmuur in de steenbouwfase geplaatst moet worden. Op basis van een tienlagenmaat van de ringmuur van 65 cm is verder een datering in de 16e eeuw aannemelijk.

De oudste vermelding van het goed bestaat uit een transportakte van 1471, waarin Dirk Campherbeek zijn steenhuis verkoopt aan Reinold van den Clooster.²⁶ Deze akte is, net als latere akten uit de 16e eeuw,

opgenomen in de boedelinventaris uit 1639. Vóór de verwoesting van het huis in 1580 heeft men dus kans gezien om oudere belangrijke documenten in veiligheid te brengen. Met de data van de transporten dient echter voorzichtig omgesprongen te worden. In veel gevallen is voor de daadwerkelijke datum van de transportakte het huis al onderhands verkocht.

■ Werkeren en de Kranenburg in een breder verband

Het archeologisch onderzoek op Werkeren en de Kranenburg laat zien dat we hier te maken hebben met twee complexen die elk een eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt. Uit beide opgravingen is vast komen te staan dat zowel Werkeren als de Kranenburg een houtbouw fase hebben gekend. Van de houtbouw op Werkeren is naast een aantal paalkuilen en een boomstamput geen spoor meer bewaard gebleven.

Op de Kranenburg kon een complete plattegrond gereconstrueerd worden. Opmerkelijk aan deze plattegrond is de breedte van de zijbeuken en de uitgebouwde ingang. Op basis van de breedte van de zijbeuken is het niet mogelijk om het gebouw in te delen in de door Huijts opgestelde typologie van boerderijplattegronden. Het gebouw lijkt enigszins op een opgegraven plattegrond in Oud Leusden, ingedeeld onder het type Gasselte B, maar wijkt qua maatvoering van de constructie op veel punten af.²⁷ Het lijkt daarom eerder te gaan om een tiendschuur of spijker. Mogelijk heeft de tiendschuur deel uitgemaakt van een hof dat in bezit was van 1de familie Campherbeek, een familie die in de 14e eeuw grote delen van Berkum in bezit had.

In beide gevallen is de houtbouw vervangen door steenbouw. Op Werkeren is een zaalgebouw neergezet met een buitenomtrek van 25,80x10,20 m en een geschatte muurdikte van 1,40 m. Dit gebouw zal uit de tweede helft van de 14e eeuw dateren en is gebouwd door de familie van Voorst. Op basis van de muurdikte en de sociale positie van de van Voorsten in Overijssel is het aannemelijk om dit gebouw aan te merken als een echt kasteel.

Lastiger wordt dit bij het stenen gebouw op de Kranenburg. Ook op deze locatie lijkt sprake te zijn van een stenen zaal. Tegen deze stenen zaal is een

Afb. 13. Het Olde Spiker bij Hattem. Foto: RACM.

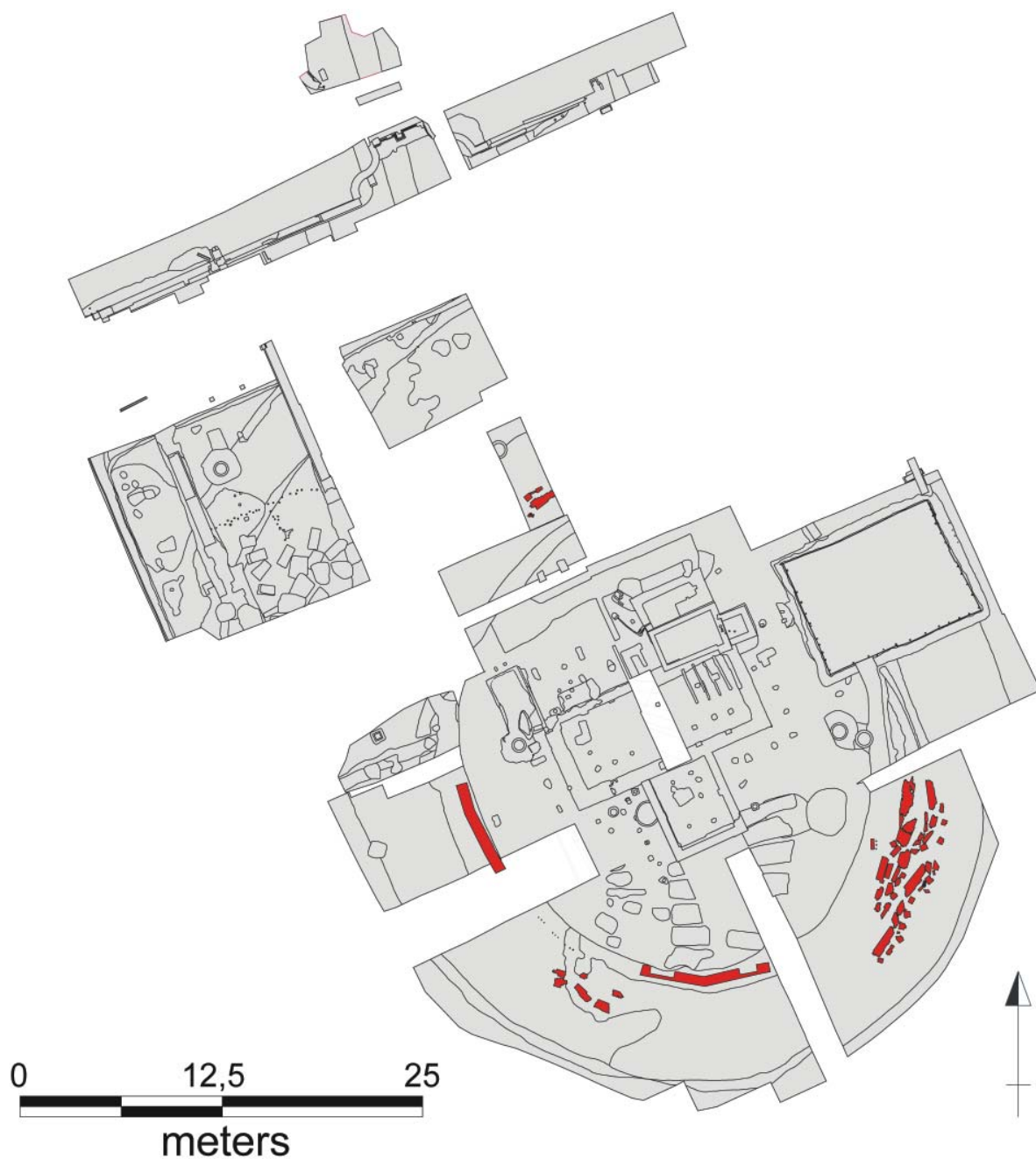
gebouw van 5x5 m aangetroffen. Door de geschetste dateringsproblematiek en grondige sloop van de gebouwen, is het niet mogelijk om vast te stellen of de torenachtige aanbouw oorspronkelijk tegen de houtbouw is geplaatst of in eerste opzet al onderdeel uitmaakt van de steenbouw fase. De gedachten gaan in eerste instantie uit naar een functie als spieker of spijker. Een functie die ook voor het rechthoekige gebouw van toepassing is. In het voorgaande is al gerefereerd aan de geleidelijke functieverandering van een spijker. Een spijker ontwikkelde zich van een gemeenschappelijke graanopslagplaats naar een gebouw met representatieve woonfunctie op het platteland. Het is op basis van deze ontwikkeling heel goed mogelijk dat de vierkante torenachtige aanbouw gezien moet worden als woongebouw en dat het rechthoekige gebouw een opslagfunctie heeft behouden.

In Twente en de Gelderse Achterhoek wordt onder een spijker vrijwel altijd een bijgebouw bij een boerderij verstaan waarin opslag plaatsvond. Wel zien we

dat ook in deze gebieden de gebouwen andere functies krijgen en er bijvoorbeeld sprake is van bakspiekers of varkensspiekers.

In de omgeving van de IJsselsteden, waaronder Zwolle, is echter een geheel andere tendens zichtbaar. Spiekers groeien hier al in de 15e eeuw uit tot repre-

sentatieve woonruimten op het platteland. De oudste vermelding van een spijker in de omgeving van Zwolle stamt uit 1442. Het echtpaar Ludekens verkoopt in dat jaar een spijker in Herxen aan het Zwolse Fraterhuis.²⁸ Ook in de 16e eeuw en de vuurstedenregisters uit 1675 en 1682 worden veel

spijkers vermeld.²⁹ De meeste spiekers zijn later vervangen door min of meer symmetrische huizen. Een enkel exemplaar is gelukkig behouden gebleven. Achter het in 1815 gebouwde huis Soeslo in Wijthmen bij Zwolle is nog het oorspronkelijke spijker bewaard gebleven. Hetzelfde geldt voor het Olde Spiker op het landgoed Molencate bij Hattem (afb. 13). Veel van dit soort spijkers waren voorzien van een overwelfde kelder, bezaten een representatief woonvertrek met schouw en waren uitgebreid met elementen die als versterking opgevat dienden te worden of die indruk moesten geven. Daarnaast waren spijkers vrijwel altijd voorzien van één of meerdere grachten.

Wanneer we kijken naar Kranenburg kan in het gebouw van 5x5 m in principe een spijker worden herkend. Deze spijker is dan al omgeven door een dubbele gracht. Bijzonder aan het mogelijke spijker op de Kranenburg is echter de aangetroffen ringmuur rond het complex. De muur was voorzien van kantelen en schietgaten en gaf het complex een verdedigbaar uiterlijk. De dikte van de muur en de vermoedelijke datering in de 15e eeuw maken een interpretatie als zware verdedigingsmuur onwaarschijnlijk. In de 15e en 16e eeuw had het geschut al een dusdanige ontwikkeling doorgemaakt dat het vrij eenvoudig was om in de muur een bres te schieten. De muur kan alleen een verdedigingsfunctie hebben gehad als achter de muur een wallichaam aanwezig is geweest. Van sporen van deze wal is niets teruggevonden. Het lijkt erop dat de muur zuiver het idee van verdedigbaarheid moest geven. Mogelijke bouwheer van deze muur is de Oostfriese edelman Hoyko Manninga tot Pewsum geweest. Van hem weten we uit de historische bronnen dat hij spilziek was en bij verbouwingen teruggreep op ouderwetse middeleeuwse elementen. Kranenburg was in deze fase een coulissenkasteel, een imposant bouwwerk dat oogde als een verdedigbaar kasteel, maar in werkelijkheid in de 15e en 16e eeuw niet meer reëel verdedigbaar was.³⁰ Beide complexen zijn later uitgebreid en verfraaid. In de historische bronnen worden deze latere huizen

aangeduid als havezate. Een term die pas in een resolutie van 1578 voor het eerst voorkomt en waarmee huizen bedoeld worden waaraan politieke rechten zijn verbonden. Om toegelaten te kunnen worden tot de Ridderschap van Overijssel diende men riddermatig te zijn, voldoende gegoed te zijn en in bezit te zijn van een havezate. Riddermatig was men als aantoonbaar was dat eerdere familieleden door de landsheer op de landdag uitgenodigd waren geweest, als men een erkende havezate bezat, men de leeftijd van 24 had bereikt en behoorde tot de gereformeerde religie. Een havezate was een woonstede van een riddermatige die gevrijd mocht worden in de belasting mits de havezate vanouds gevrijd was. Vanaf 1630 werd verder geëist dat een havezate 'adelycken betimmerd' diende te zijn en met zijn daaronder ressorterende goederen een waarde moest vertegenwoordigen van tenminste 25.000 gulden. In de 17e eeuw werd aan een havezate tevens de voorwaarde verbonden dat de riddermatige ook daadwerkelijk op het huis woonde. Door de revolutie in 1795 verdween de oude Ridderschap van het toneel en maakte plaats voor een nieuw provinciaal bestuur. Dit betekent dat ook de oude plicht, het in stand houden van een havezate met de daarbij behorende goederen, kwam te vervallen. Veel huizen zijn vanaf die tijd dan ook verwaarloosd en vervallen. Ook Kranenburg en Werkeren zijn na 1795 onder de hamer van de sloper terecht gekomen. ■

Afb. 14. Opgravingstekening Kranenburg met in rood de ringmuur. Tek. P. Rogers, Archeologie Zwolle.

■ Noten

Tekst afgerond augustus 2007.

- 1 Olde Meierink 1994, 15.
- 2 Janssen 1990, 219; Janssen 1992, 6-10.
- 3 Janssen 1996, 96.
- 4 Wat betreft de historische bronnen van Werkeren zijn we aangewezen op zeer sporadische, vrij willekeurig bewaard gebleven en dikwijls lastig te interpreteren fragmenten; Ten Hove 2005, 43.
- 5 Hanraets 2002, 1.
- 6 De datering van het zaalgebouw wordt onderschreven door prof. drs. H.L. Janssen en prof. ing. D.J. de Vries tijdens een bezoek aan de opgraving in 2001.
- 7 Berkenvelder 1980-1997, 712.
- 8 Berkenvelder 1980-1997, 714, 934, 998, 1209 en 1255.
- 9 Renaud 1983, 13-14.
- 10 Ten Hove 2005, 47.
- 11 Janssen 1996, 91.
- 12 Janssen 1996, 90-91.
- 13 Clevis 2006, 9.
- 14 Zwolle: beerkelder Domus Parva, Praubstraat (1384-1450); Clevis 1999, 23-35 en Deventer (1375-1425); Clevis en Kottman 1989, 35-37.
- 15 Het gaat om graven die in het classificatiesysteem voor Laat- en Post-Middeleeuws aardewerk en glas ingedeeld zijn als typen: r-gra-3, r-gra-4 en r-gra-6; pispotten van het type r-pis-1, een steelkom van het type r-stk-13 en een kom van het type r-kom-6.
- 16 De auteur maakte deel uit van dit team en verzorgde de dagelijkse en wetenschappelijke leiding over de opgraving.
- 17 Voor Barlham; Braat 1945, 17-18, voor Delwijnen; Janssen 2001, noot 3, 139 en voor Werkeren; Clevis 2001, 7 en Clevis 2005, 85.
- 18 Arts 2001, 22-75.
- 19 Janssen 2001, 124 en Schut 2003.
- 20 Blaarthem; Arts 1996, 46.
- 21 Janssen 2001, 125 en Janssen 2002, 119-126.
- 22 HCO, RA Schoutambt Zwolle, inv.nr. 167, 97.
- 23 Dijkstra 2001.
- 24 Dijkstra 2001.
- 25 Gevers en Mensema 2005, 25.
- 26 HCO, RA 001-00167/131.
- 27 Voor de plattegrond uit Oud Leusden van het type Gasselte B zie Huijts 1992, 183-184, afb. 191.
- 28 Schoengen 1908, 335, nr. 62.
- 29 Olde Meierink noemt bijvoorbeeld nog een spijker met de aanduiding 'steenhuys' in Herxen in 1501, Olde Meierink 1994, 43.
- 30 Janssen 1996, 104.

■ Literatuur

- Arts, N., Blaarthem: de opgravingsresultaten, in: N. Arts e.a. (ed.), *De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven. Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven deel 1*, Eindhoven 1996, 43-53.
- Arts, N., Het oude huys. De archeologie van het eerste kasteel van Helmond, circa 1175-1375, in: N. Arts, H. Roosenboom en L. van Zalinge-Spooren (eds.), *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht 2001, 23-72.
- Berkenvelder, F.C. *Zwolse regesten I-VI*, Zwolle 1998-1997.
- Bloemink, W., *Havezate Werkeren te Zwolle. Bouwhistorische interpretatie van het muurwerk*, Zwolle 2001.
- Rij, H. van (ed.), *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*. Hilversum 1989.
- Braat, W.C., Twee vroeg-middeleeuwse burchten bij Keppel, in: *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 26*, Leiden 1945, 7-23.
- Bruch, H. (ed.), *Johannes de Beke, Chroniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, Den Haag 1982.
- Clevis, H., Moderne Devoten in de Praubstraat en in Windesheim, in: H. Clevis (ed.), *Zwolle Ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle 1999, 23-37.
- Clevis, H., *Werkeren. De opgraving van een havezathe*, Zwolle 2001.
- Clevis, H., De havezate Werkeren, in: H. Clevis en M. Klomp (eds.) *Havezate Werkeren. De Heren van Werkeren en hun kasteel*, Zwolle 2005, 83-103.
- Clevis, H., *Keramiek en glas uit kelders van de havezate Werkeren. Archeologische Rapporten Zwolle 40*, Zwolle 2006.
- Clevis, H en J. Kottman, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Deventer 1989.
- Dijkstra, J., Sconenbroke archeologisch onderzocht, *Nieuwsbrief 1 gemeente Apeldoorn*, Apeldoorn 2001.
- Gevers, A.J. en A.J. Mensema, *De Havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan den Rijn 2005.
- Hanraets, E., *RING Intern Rapport 107*, Lelystad 2002.
- Hove, J. ten, De heren van Werkeren, in: H. Clevis en M. Klomp (eds.) *Havezate Werkeren. De Heren van Werkeren en hun kasteel*, Zwolle 2005, 27-73.
- Huijts, C.S.T.J., *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem 1992.
- Janssen, H.L., The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen & Maastricht 1990, 199-219.
- Janssen, H.L., *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object* (Oratie Rijksuniversiteit Utrecht 20 februari 1992), Utrecht 1992. Uitgave Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit Utrecht en de Nederlandse Kastelenstichting.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
- Janssen, H.L., De opgraving van het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief, in: A. Thelen (ed.), *Het Hoog-*

huis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren van Gemert, Gemert 2001, 123-133.

Janssen, H.L., Gemert Castle. The first occupation phase 1050-1150, in: *Château Gaillard. Études de Castellologie médiévale XXI* (Maynooth 2002), Caen 2004, 135-157.

Klomp, M., Zwolle, De Kranenburg, in: H. Clevis en S. Wentink (eds.), *Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 2004*, Zwolle 2005, 53-58.

Klomp, M., Zwolle, Kranenburg, in: H. Clevis en S. Wentink (eds.), *Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 2005*, Zwolle 2006, 64-67.

Mensema, A.J., *De havezate Den Berg te Dalſen. Een adellijk huis en zijn bewoners*, Zwolle 2004.

Olde Meierink, B., De buitenplaats, in: E. Gelderman en J. Hagedoorn, *Een aardsch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle*, Zwolle 1994, 13-24.

Oost, T. en J. Veeckman, Majolica in Antwerp: The archaeological evidence, in: J. Veeckman e.a. (ed.), *Majolica and Glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th early 17th century*, Antwerpen 2002, 51-69.

Renaud, J.G.N., Castellologie in Overijssel, in: *Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362 naar aanleiding van een opgraving. Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, werken nr. 36*, Zwolle 1983, 3-17.

Schoengen, M. (ed.), *Jacobus Traiecti alias De Voecht. Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis*, Utrecht 1908.

Schut, P.A.C., 'De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJssel en Rijn gelegene landen'. *De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland* (Nederlandse Archeologische Rapporten 24), Amersfoort 2003.